

Tzvetan Todorov: V mezní situaci

Mladá Fronta, Praha, 2000, 325 stran. *Francouzský originál Face à l'extrême* vydaný v roce 1994 nakladatelstvím *Le Seuil* v Paříži přeložila Kateřina Lukešová.

MOTTO: „S hrůzou a hanbou myslím na Evropu rozdělenou tokem Bugu, na jedné straně milióny sovětských zajatců, kteří se modlí, aby je osvobodily hitlerovské armády, a na druhé milióny obětí německých koncentračních táborů, vkládající svou poslední naději do vítězství Rudé armády“ Gustaw Herling

Kniha *V mezní situaci* (*Face à l'extrême*) nás zavádí k tématu nacistických a komunistických táborů – zařízení, ve kterých byly vězněny a zlikvidovány milióny lidí. Její autor Tzvetan Todorov je francouzský strukturalisticky orientovaný literární vědec a historik bulharského původu. Napsal více než 21 knih (editoval např. sborník *Voices from the Gulag – 1999*, sestavený ze vzpomínek vězňů bulharských gulagů na Slunečném pobřeží; Česky vyšlo mj. *Dobytí Ameriky - 1996*). Todorov je ředitelem výzkumu pařížského *Centre National de Recherches (CNRS)*. Působil jako hostující profesor na UCLA, v Yale a na Harvardu.

Na pozadí dochovaných zpráv o každodenním životě v táborech jsou autorem rozvíjeny úvahy o morálce. Každé pojednání o morálce je v moderní sekularizované společnosti vystaveno nebezpečí obvinění z planého moralizování (samá extáze, žádný čin). Ale morální nároky je možno klást jen na sebe a morálka je osobní věcí každého z nás – to je i postoj Tzvetana Todorova: cenu mají jen slova, za nimiž následují činy, poučování druhých je k ničemu. Todorov psal knihu s čitelnou osobní motivací: upozornit na nebezpečí jednoduchých pravd. Ať už se zjednodušení projevují kolektivním pojetím viny nebo tvorbou hrdinských mýtů, vždy nesou nebezpečí opakování minulosti. Sklony k černobílému vidění světa nám mohou zakrýt obyčejnost zla. Autor se proto zabývá úvahami o nejlepším způsobu vyrovnání s temnou minulostí, všímá si místa minulosti v našem životě a upozorňuje na tragické důsledky morálního rozdvojení na bytost veřejnou a soukromou (s dopady až tragikomickými, např. tehdy, když „zaměstnanec“ vyhlazovacího tábora svému synkovi pobíhajícímu po táboře pověsí na krk ceduli: „Nestřkat do komory!“). Kniha je psána přístupným stylem, s intimními komentáři, což může svádět čtenáře k domněnce, že má před sebou volné vyprávění typu „co mě napadlo, když jsem četl některé knihy o nacistických a komunistických táborech“. Opak je pravdou. Pozorné čtení prozrazuje, že kniha je výsledkem zkoumání, na jehož počátku byl pečlivý výběr pramenů a znalost příbuzné literatury. Předkládané teze jsou dokládány argumenty a Todorov se vyjadřuje i k předpokládaným námitkám. Teoretická koncepce je

koherentní, uspořádaná a prostupuje celým obsahem knihy. Kniha má jmenný rejstřík a české zpracování je kvalitní.

Historie nám často předkládá vyprávění, jemuž dominují odvážní hrdinové a oběťaví „svatí“. Mají jedno společné – příliš nedbají dopadu svého činu na jejich nejbližší. (Zde musím připomenout, že Todorov neútočí na hrdiny a svaté, ale vytváří si určité ideální typy, které mu umožní definovat heroismus v kontrastu s všedností.) Způsob, jímž jsou historické události připomínány, vede autora k formulaci hypotézy o heroických a všedních ctnostech. Todorov hledá původ ctností a chce zjistit jejich místo v lidském světě. Odmítá možnost zrušení lidskosti jako společenské konvence sleduje, co se s ctnostmi děje v mezní situaci života v táboře. Todorov soudí: *„Je tedy možné.....uvažovat o morálce na základě mezní zkušenosti táborů, ne proto, že by byla zkušeností vyššího řádu, nýbrž proto, že je zřetelnější a výmluvnější“* (s. 49).

Po vymezení pole pátrání se Todorov obrací k ústřednímu poselství své knihy – k banalitě moderního dobra a zla. Zjišťuje, že v táborech se vyskytly případy hrdinství a svatosti, ale byly nesmírně vzácné. Mnohem více bylo projevů všedních ctností – důstojnosti, starostlivosti, aktivity ducha - zaměřených na každodenní svět konkrétních lidí. Statečnost hrdiny a obětavost svatého fungují jako extrémy, které mohou paradoxně pomáhat zlu – jeho napodobením nebo smířením se. Stejně tak důstojnost sledující uchování mravní celistvosti a aktivita ducha projevující se hledáním pravdy (věda) a krásy (umění) jsou morálně indiferentní. Pouze důsledek na životy bližních rozhodne o jejich morální hodnotě.

Byli jsme seznámeni s koncepcí všedního dobra, nyní je naše pozornost vedena k všednosti zla. Banalita zla byla osvětlena v procesu s Adolfem Eichmannem, avšak dodnes není důsledně rozvedena a domyšlena. Psychologické důvody nás totiž vedou k manicheistické – černobíle kontrastní - koncepci zla zruďného a bestiálního. Jen ztěžka připouštíme, že k masovosti holocaustu přispěli lidé jako my. Jejich konání bylo významně ulehčeno rozparcelovaným vědomím (charakterizovaném ostrou hranicí mezi soukromým a veřejným), důsledným odosobněním (pojímajícím bližní jako prostředky k dosažení cíle) a obyčejným potěšením z moci – třemi všedními nectnostmi. Sadistů a ideologických fanatiků je v totalitní masinérii málo, převažují přizpůsobivci, připravení sloužit komukoli, přinese-li jim to osobní prospěch (s.129).

Zlo i dobro v naší době pramení ze všedních ne/ctností – to je důležitý závěr Todorovova zkoumání. Jak ale čelíme zlu? Pasáže knihy věnované rozboru ideálu hrdinství a svatosti mohou vzbudit dojem, že jsou autorem odmítány. To by ale byl omyl. Jsou chvíle vyžadující čin, který v důsledku poškodí naše blízké. Autor soudí, že má-li takový čin obstát před kritéri-

em morálky, nikdy nesmí vyústit ve faktickou nápodobu či ve smíření se se zlem. Obojí je urážkou bližních, kteří jsou činem také zasaženi. Mimo zmíněné krajnosti existuje prostor k spravedlivému odporu. Protikladným podmínkám mezní situace z hlediska prospěchu bližních nejlépe vyhovuje ideální typ zachránce, spojující odvahu hrdiny a starostlivost světce.

Ani u tohoto návodu k jednání v přítomnosti zla Todorov nekončí. Časovou linii protahuje do budoucnosti, do časů, kdy je zlo poraženo. Kapitulu „*Vypovědět, soudit, pochopit*“ můžeme pokládat za návod ke společensky nejprospěšnějšímu zacházení s poraženým zlem: „*Vypovídat v zájmu nalezení pravdy: to je povinnost svědka. Soudit v zájmu obnovení zásad spravedlnosti je poslání soudce. To však ještě nestačí.....je třeba.....pochopit. Proč a jak se zlo přihodilo? Jestliže pouze vypovíme co se stalo, a nesnažíme se hledat souvislosti s jinými událostmi v minulosti, uděláme z toho pomník.....ale pořád to není dost. Vzpomínka na tábory se musí stát zásobníkem informací pro naši schopnost vyznat se v přítomnosti; proto se musíme umět poznat v táborové karikatuře...“ (s. 263). V tomto citátu je letmo zachycena Todorovova koncepce spravedlnosti – „*příkladné paměti*“. Paměť doslovná je obrácena do minulosti. Předkládá ji odříznutou od kapilár vztahů a souvislostí. Její pravda je nesporná a nepochybnitelná. Tato paměť výborně slouží jako materiál pro budování hrdinských pomníků a pro hromadnou selekci viníků a obětí. Naproti tomu *paměť příkladná* podává zprávu o minulých skutečích, ovšem s odkazem na existující podobnosti s dnešním světem. Vyžaduje jistou míru abstrakce, a tak umožňuje vyváženou komunikaci mezi minulostí a současností.*

Naskýtá se přirozená otázka: jak souvisí traktát o morálce s politologií? Kniha pojednává o dvou formách totality, které existovaly ve XX. století - v tomto ohledu je užitečná jako záznam o jednom aspektu mechanismu fungování extrémního typu politického uspořádání. Todorov však nad tématem individuální morálky diskutuje i obecný problém spravedlnosti. Zajištění spravedlnosti patří od antiky k základním úkolům polis a knihu „*V mezní situaci*“ můžeme chápat jako příspěvek k debatě o spravedlivém vyrovnání s minulostí. Tento pohled je pro nás cennější tím spíš, že k tomuto aktu v ČR dosud nedošlo. Todorov se také vyjadřuje ke vztahu morálky a politiky. Politiku (a ekonomiku) označuje za hájemství novověkých hrdinů. Ctnostmi podmiňujícími úspěch v politice jsou podle autora posedlost po vítězství, honba za úspěchem a nutkání vyhrát za každou cenu. V zájmu zdraví těch, kterým nyní stoupl krevní tlak připomínám, že se jedná o ideální typy, extrémny, ke kterým jednání úspěšných politických aktérů konverguje. Nic se tím neříká o morální hodnotě konkrétních politických činů – o ní rozhodne až dopad na občany. (Todorov shodné kritérium dopadu na bližní vztáhl na důstojnost i na aktivity ducha.) Jde o to, že sféra politiky, jak ukázal např. Macchiavelli, má autonomní pravidla. **Nezbytné podmínky vládnutí nejsou dostatečnými podmínkami**

dobrého vládnutí. Je-li někdo dobrým a výkonným politikem, neznamená to nutně, že je dobrým člověkem – nic více a nic méně. Todorovovi nejde o projekt „nového uspořádání společnosti“ – na to si jako komunistický exulant příliš váží fungující demokracie. Pouze upozorňuje na jevy, které ji potenciálně ohrožují. Ve francouzském kulturním prostředí, tradičně shovívavém k „přehmatům komunismu“, to nutně ústí v připomínání dobrovolné slepoty tamních intelektuálů před svědectvími o komunistických táborech.

Totalita je politický režim, který vyhlásil válku dovnitř svého území a ve válce právo i morálka připouštějí vraždu. Todorov odráží námitky o nemožnosti srovnání obou totalit. Shrnuje známá fakta, (např. Leninův copyright na koncentrační tábory nebo budování Gestapa dle vzoru NKVD) a přidává svědectví lidí, kteří zaměnili koncentrační tábor za gulag. Proklamované cíle obou režimů jsou odlišné, avšak ideologie zrcadlená v jednání vykazuje pozoruhodnou shodu.

Kniha je důležitým příspěvkem do politologické diskuse. Promýšlí extrémní důsledky případů odpojení politiky od úsilí o dobro **všech** občanů (lidé nahrazení Lidem). V současné době jsme jako občané demokratických zemí svědky existence čínských a kubánských táborů. Todorov dokládá, jak je pro totalitní mašinerii důležité zamezení toku informací o páchaném zlu. Ať už patříme mezi zastánce mezinárodněpolitického realismu či idealismu máme v tomto ohledu o čem přemýšlet.

Hynek Baňouch, FSS, MU Brno.